

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΕΥΘΥΝΗ: Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΤΙΚΟΥ Κ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

“Όταν ό έλληνισμός, κατά τήν κρατοῦσαν έκφραση, «ξεσηκώθηκε», άκριβῶς ὡςάν σήμερα, πρίν άπό έκατόν έξήντα έννέα χρόνια, πολλοί, στούς όποίους άνάμεσα κι ό σοφός Κοραής, άπό τό Παρίσι, έκριναν τό γενόμενον ὡς έκδήλωση άφροσύνης. Ἡ φρόνηση ὑπεδείκνυε τήν άναβολή τῆς έκρήξεως τοῦ Ἀγῶνος, ὥστε νά δοθῇ χρόνος πρὸς περαιτέρω «παίδευσιν» τῶν Ἑλλήνων· ὅχι βέβαια, προκειμένου αὐτοί νά έκμάθουν περισσότερα γράμματα, άλλα γιά ν’ άποκτήσουν πολιτικές δομές εὐέλικτες, ίκανές νά τύχουν έφαρμογῆς ἐπὶ ποικίλων συγκεκριμένων καταστάσεων πού ὅπωςδῆποτε θά έδημιουργοῦντο ὁσονούπω. Παρόμοιες δομές άπεδείχθησαν, στήν πράξη, κατ’ οὐσίαν άνύπαρκτες· κ’ οἱ Ἕλληνες, έν πολλοῖς άνέτοιμοι νά έκμεταλλευθοῦν εἰς βάθος, στρατιωτικῶς, πολιτικῶς καὶ πολιτιστικῶς, τίς νέες συνθήκες πού ἡ τόλμη κ’ ἡ εὐψυχία τους κατώρθωσαν σύντομα νά δημιουργήσουν. Ὁχι, συνεπῶς άφροσύνη, άλλα παραφροσύνη τοὺς έξώθησεν ἐξ άρχῆς στὸ ἐγχείρημά τους: σχέδιο δράσεως πραγματοποιήσιμο στὸ σύνολό του, ὅχι άπλῶς συγκεκριμένο, άλλ’ έστω καὶ γενικῆς λογικῆς συλλήψεως, δέν φαίνεται νά διαμορφώθηκε μὲ γενικὴν άποδοχή τῶν ἡγετικῶν συνειδήσεων.

Ἄν ό Ἀγῶνας εἶχεν έκδηλωθῇ άργότερα, τό 1848 λ.χ., θά εἶχεν ἴσως μὲ σχετικὴ εὐχέρειαν έδραιωθῇ, εὐδοκιμήσει κ’ επικρατήσει, θά εἶχεν ὅμως συγχρόνως άποβῇ άπλῶς έν’ άπό τὰ πολλά εκείνα έθνικο-άπελευθερωτικά κινήματα πού τότε συνεκλόνισαν τήν μέση Εὐρώπη, κι ὅχι μιὰ κυριολεκτικῶς δημιουργικὴ ὀργιαστικὴ άνάταση πού, παρὰ ταῦτα, άνοιξε τὸν δρόμο πρὸς εκείνα. Πράγματι, θά εἶχεν άράγε ὑπάρξει εὐρωπαϊκὸ 1848, ἂν δέν εἶχε προηγηθῇ τό έλληνικὸ 1821; Οἱ πρωτοπόροι τῆς έλληνικῆς παλιγγενεσίας έφάνησαν ένδεχομένως παράφρονες ὅταν άπεφάσισαν νά συναγείρουν τό Ἔθνος κατά δυνάστου κραταιοῦ· κάθε άλλο

ὅμως ἀπὸ ἄφρονες, ἐπιλέγοντας τὸν ἐν εὐρείᾳ ἐννοίᾳ *καὶ ὁ ν* ἐνάρξεως τοῦ Ἀγῶνος, κι ἀναλαμβάνοντας τὴν κάρπωση τῆς ἐκ μέρους των βιώσεως τῆς ἐλευθερίας ὡς ἐπιβεβαίωσιν τῆς εὐθύνης των ἀπέναντι στὸ Γένος. Ἀναγκάζοντας τοὺς ἑαυτοὺς των νὰ βιώσουν ἀκριβῶς τὴν ἐλευθερία τους ὡς εὐθύνην ἐπιλογῆς ἐνὸς στίγματος προσδιορίζοντος ποιοτικὴν μετάβαση ἀπὸ ἓνα «δυνάμει εἶναι» σ' ἓνα «ἐνεργείᾳ εἶναι», οἱ ἴδιοι ἀπέβησαν κ' οἱ ἀνεκτίμητοι ὑπεύθυνοι, ἔναντι τῆς ἱστορίας, γιὰ τὴν ἀναβίωση τῆς Ἑλλάδος ὡς πολιτικῆς πραγματικότητος καὶ ὡς ὀντότητος οἶονεὶ κρατικῆς.

Ὁ κύριος ἄξων τῆς πορείας πρὸς τὴν ἐλληνικὴν παλιγγενεσία ὡδηγοῦσε μοιραίως πρὸς τὴν Εὐρώπῃ, θεωρουμένην ὑπὸ εὐρείαν σημασία. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀξονικὴν διάσταση τῆς παλιγγενεσίας ὑπεγράμμιζε τὸ γεγονὸς τῆς ἐξαγγελίας τῆς ὑπάρξεως τοῦ Ἔθνους πρὸς τὶς εὐρωπαϊκὰς αὐλὰς διὰ τῆς πρώτης ἐπαναστατικῆς διακηρύξεως τῆς Μεσσηνιακῆς Γερουσίας. Ἡ Ἀνατολὴ εἶχεν, ἀπὸ τοὺς μεσαιωνικοὺς ἤδη χρόνους, ἀπολεσθῆ γιὰ τὸν ἐλληνισμό, κ' ἡ Μικρὰ Ἀσία, πού εἶχεν ἐπὶ μακρὸν διατελέσει ἡ ἀνεξάντλητη δεξαμενὴ του, εἶχεν, ἐπιφανειακῶς τοῦλάχιστον, καὶ κατὰ μέγα μέρος, ἐκβαρβαρισθῆ. Ἡ βουλῆσι τῶν Φιλικῶν προέβλεπε, βέβαια, ἀσαφῶς, ἐξεγέρσεις κατὰ τοῦ δυνάστου παντοῦ ὅπου, στὴν ἐπικράτειάν του, εὐρίσκονταν Ἕλληνες, ἀκόμῃ κι ἀνατροπὴν τοῦ πολιτικοῦ καθεστώτος ἐντὸς τῆς ἴδιας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πρὸς ἀπελευθέρωση τόσο τῶν χριστιανῶν ὅσο καὶ τῶν μωαμεθανῶν ἀπὸ τὸν ὀπισθοδρομικὸν ἀσιάτη ὀθωμανὸν δυνάστη πού διατελοῦσε μὲ σαφῆνειαν ἀντιευρωπαϊκῶς προσανατολισμένος, λόγῳ τῆς χρονίας, ὡς πρὸς τὴν Εὐρώπῃ, φοβίας του, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅσα ἐπ' ἐσχάτων ὑποστηρίζονται ἀπὸ σημαίνοντα Τοῦρκον πολιτικόν, κ' εὐσχήμως διαδίδονται, περὶ δῆθεν φιλελευθερισμοῦ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Κατὰ πόσον ὅμως ὅλες αὐτὲς οἱ κινήσεις θ' ἀπεδεικνύοντο πραγματοποιήσιμες; Τὸ ὄνειροπόλημα προέβλεπεν ἀκριβῶς τὸ μεῖζον, ἀφήνοντας ὅπωςδῆποτε περιθώρια γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ἐντελῶς ἐλάχιστου. Τὸ ἐλάχιστον ὅμως τοῦτο ἀπέβαιεν ἀφ' ἑαυτοῦ ποιοτικῶς καὶ ἠθικῶς μέγιστον, ἂν, ὡς ἐκ τῆς παραφροσύνης

τῶν Ἑλλήνων, ἐλαυνομένων ἀπὸ τὸν παράφορον ἡμερόν τοὺς πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, ἀπεδεικνύετο ἐπιτεύξιμον, ἀφοῦ, ἐκ τῆς ἀνυπαρξίας, ἡ Ἑλλάς, ὡς πολιτικὴ ὄντοτης, θὰ ἤγετο πρὸς τὸ ἐνεργεῖα εἶναι.

Μόνη προσφυγὴ τῶν Ἑλλήνων ἀπέμενεν ἡ Εὐρώπη. Ἐκείνη εἶταν πολιτικῶς καὶ πολιτιστικῶς προηγμένη, ἐκείνη εἶταν σὲ θέσιν νὰ ἐνστερνισθῇ τὴν ἐπὶ κλησὶ τοὺς, νὰ στέρξει στὴν κατανόησιν τοῦ φιλελευθερισμοῦ τοὺς, καὶ νὰ στηρίζει τὸν Ἀγῶνα, ἀργότερα δὲ καὶ ν' ἀγκαλιάσει τὴν ἑλληνικὴν ἐπικράτειαν. Ἡ ὁμόδοξος μεγάλη δύναμις ποὺ εἶχεν ἤδη ἐκθρέψει ἡμίσεος αἰῶνος ἐλπίδες καὶ ἀπογοητεύσεις περὶ ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως, ἀλλὰ καὶ ἐπιτρέψει τὴν ἀνδρωσιν, ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς, τῶν ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων, ποὺ διαβιοῦσαν σ' αὐτήν, δραστηριοτήτων ἐκείνων ὅσες τελικῶς ὠδήγησαν στὴν ἐθνεγερσίαν, γιὰ δευτέρην φοράν ἀξιολόγησε τοὺς ἐθνικοὺς τῶν πόθους ἀρνητικῶς, μέχρι σημείου ν' ἀγνοήσῃ τὸν Ἀγῶνα, μ' ἀποτέλεσμα τὴν καταστροφικὴν ἔκβασιν τῶν πρώτων ἐκδηλώσεων τῆς ἐθνεγερσίας αὐτῆς καὶ τὴν καταστολὴν τῶν σχετικῶν κινήματων. Τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸν ποῦ, προερχόμενον ἀπὸ τὴν Ρωσίαν, ἐτέθη στὴν διάθεσιν τοῦ Ἀγῶνος ἀπετελέσθη σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐξ Ἑλλήνων τὸ γένος. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ὁ ἑλληνικὸς πραγματισμὸς ἐνωρὶς ἐστράφη πρὸς τὸ φιλελεύθερον καὶ φιλελληνικὸν πνεῦμα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, καὶ ἀποκλειστικῶς πρὸς αὐτό.

Ἀνάμεσα στὶς εὐρωπαϊκὰς χώρας, ὡς δυνάμεις, ἡ Γερμανία παρεῖχεν ἀκόμη τὴν ἐντύπωσιν τῆς ἀνυπαρξίας, κ' ἡ Αὐστρία, συνεπῆς πρὸς τὶς ἀρχὰς τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας, ἀλλὰ κ' ἐναγωνίως προσπαθῶντας νὰ προλάβει τὴν ἐκ τῶν ἔσω αὐτοδιάλυσή της ἡ ὁποία μονίμως ἀπέβαινε κυρίαρχος ἀπειλή, εἶχε προδιαγεγραμμένην τὴν στάσιν καὶ τὴν πορείαν τῆς ἐναντι τῶν ἐπαναστατῶν Ἑλλήνων. Οἱ δύο ἰσχυρὲς χώρες τῆς κατ' ἐξοχὴν Δύσεως μόλις εἶχαν ἐξέλθει ἀπὸ μιὰν ἐξοντωτικὴν πολεμικὴν δοκιμασίαν. Ἡ Ἀγγλία ἐνδιεφέρετο νὰ ἰσχυροποιήσῃ τὴν θέσιν τῆς στὶς κατακτηθεῖσες μεσογειακὰς περιοχὰς ποὺ τῆς ἡγγυῶντο τὴν ἀσφάλειαν προσεγγίσεως τῶν πλουτοφόρων Ἰνδιῶν. Ἡ Γαλλία, μέγας ἡττημένος τῶν ναπολεοντείων περιπετειῶν, ἀναζητοῦσεν ἐναγωνίως τρόπους ἐξασθενή-

σεως τῆς ἀγγλικῆς ἐπιρροῆς, ἀλλὰ κ' ἐπεκτάσεως τῆς ἰδικῆς τῆς στὴν Ἀφρική. Ἡ ἐκ παραδόσεως συμμαχία τῆς μὲ τὴν ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορία, ποὺ τῆς ἐξασφάλιζε, πέραν οἰκονομικῶν προνομίων, καὶ τὸ δικαίωμα προστασίας τῶν «λεβαντίνικων» πληθυσμῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, ἔδειχνεν ἀκόμη ἰσχυρή· ἡ ἀνταγωνιστικὴ ὁμως νοοτροπία ποὺ εἶχεν ἐπικρατήσῃ στὶς σχέσεις τῆς πρὸς τὴν Ἀγγλίαν ἀναιροῦσεν ἐν μέρει τὶς ἐπιπτώσεις τῆς ἀγγλικῆς ἰσχύος, κ' ἡ ταλλεϋράνδειας ἐπινοήσεως ἀνάπτυξη καὶ προαγωγή οἰκονομικῶν, πολιτικῶν καὶ πολιτιστικῶν δεσμῶν μεταξὺ τῶν δυὸ χωρῶν, δεσμῶν ποὺ μελλοντικῶς θὰ ἐξεφράζοντο σ' ἐπίπεδο διπλωματικὸ ὡς «ἐγκάρδιος συνεννόησις», ἐπηρέαζε ἤδη θετικῶς μιὰν στάση θεμελιώδους πολιτικῆς στηρίζεως ἐνὸς ἀνερχόμενου κύματος οὐσιαστικοῦ πολιτιστικοῦ φιλελληνισμοῦ.

Ὡστόσο εἶναι μᾶλλον ἀμφίβολον ἂν ὁ καιρὸς ἐκρήξεως τῆς Ἐπαναστάσεως, ὅπως τὸν διέβλεψεν ἡ φλογερὴ φαντασία, ὀρθότερα ἢ παρορμητικὴ βούληση, ἐνὸς Παπαφλέσσα, εἶχε προσδιορισθῇ μὲ τ' ἀντικειμενικὰ αὐτὰ κριτήρια. Στὴν συνείδηση ἐκείνου, καθὼς καὶ στὶς συνειδήσεις τῶν ὁμοίων του, εἶχαν πρυτανεύσει κριτήρια ὑποκειμενικὰ καί, τελικῶς, θυμικά. Νόησις εἰς ἔγκλισιν εὐκτικὴν εἶναι, βέβαια, ἡ νόησις ὅσων στεροῦνται ἐπαρκοῦς κριτικῆς ἱκανότητος, εἶναι ὁμως κ' ἡ νόησις τῶν μεγάλων δημιουργῶν, τῶν καλλιτεχνῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ὀραματιστῶν. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες ὀραματίσθηκαν μιὰν Ἑλλάδα ἀναγεννημένην. Κι αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν Ἑλλάδα, ἐλεύθερα κ' ὑπεύθυνα, ἔναντι τῶν συγχρόνων τους κ' ἔναντι τῶν ἑσπεῖ ἐπερχομένων, ἀποφάσισαν νὰ δημιουργήσουν· ἂν ὅχι ἐκ τοῦ μηδενός, τοῦλάχιστον προσφεύγοντας ἀποκλειστικὰ στὶς ζωντανὲς δυνάμεις τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ καὶ στὴν βούληση τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ποὺ ἔστερξαν νὰ συμμερισθοῦν τὶς θυσίες ἐκείνων. Ἀπ' ὅλα ὁμως αὐτὰ προέχει κυρίως νὰ τονισθῇ ἡ ἐλευθέρως ἐκπεφρασμένη ἐπιλογή τῶν πρωτεργατῶν, ὅσο καὶ τῶν ἄλλων ἡρωϊκῶν μορφῶν, τοῦ Ἀγῶνος, ν' ἀναλάβουν τὴν εὐθύνη τῶν πράξεων τους ἔναντι τῶν συγχρόνων τους ἑλληνικῶν συνειδήσεων, ὅσο καὶ τῶν συνειδήσεων ποὺ θὰ καθώριζαν τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς μελλοντικοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἐγνώριζαν

πὼς ἔπαιζαν κυριολεκτικῶς στὰ ζάρια, ἔχοντάς την ἤδη ὑποθηκεύσει, τὴν ἐπιβίωση τῶν Ἑλλήνων «ἤ» Ἑλλήνων (ὡς Ἑλλήνων δηλαδή), καθὼς θὰ ἐξεφράζετο, στὸ σημεῖο αὐτό, ὁ Ἀριστοτέλης. Γιὰ τὸν λόγο αὐτόν, ἡ ἐκ μέρους των υἱοθέτηση τοῦ συνθήματος «ἐλευθερία ἢ θάνατος», τῶν δημοκρατικῶν ἐπαναστατῶν στὴν Γαλλία, ἀποκτοῦσε, στὸ ἐπίπεδό τους, διαστάσεις ὑπαρξιακοῦ διλήμματος.

Ἄς ἐπαναλάβω, πρὸς τονισμόν, πὼς οἱ πρωτεργάτες τοῦ Ἀγῶνος, μὲ τὸ νὰ ἐπιλέξουν, κατὰ τὴν στιγμὴν ὅπου τὴν ἐπέλεξαν, τὴν ἔναντι κάθε θυσίας ἀπόκτηση τῆς ἐλευθερίας των, ἀνελάμβαναν συγχρόνως, ὡς ἐκ τῆς ἐπιλογῆς των ἐκείνης, βαρεῖαν εὐθύνη νὰ ἐπιτύχουν τοῦ σκοποῦ των, μὲ κίνδυνον, ἂν ἀπετύγχαναν, νὰ διαγραφῇ, ἴσως διὰ παντός, κάθε δυνατότης ἀποκτήσεως τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς. Ἡ ἐκ μέρους των δραματικὴ συναίσθηση τῆς ἀναληφθείσης εὐθύνης συνετέλεσεν ἀκριβῶς στὴν διὰ παντός μέσου ἐπιβολὴν τῆς ἐθνικῆς βουλήσεως. Μὲ τὴν ἔναρξιν τοῦ Ἀγῶνος οἱ γέφυρες εἶχαν καταρρεῦσει· τὰ καράβια, ἀποτεφρωθῇ ὁδὸς ἀπεμπλοκῆς καμμιὰ δὲν ἀπέμενε· ἡ εὐθύνη προέβαλλεν ἐπιτακτικὴ, ἀδήριτη, ἐξαναγκαστικὴ καί, τελικῶς, μ' ἀγωνίες, ἐξ αἰτίας ὀλέθριων, ἔκτοτε, ἀθλιότητων, ἀλλὰ καὶ μὲ θυσίες ποὺ ἐγγίζουν τὰ ὅρια τοῦ ὑπέροχου, ἡ ποθητικὴ ἔκβαση ἐπετεύχθη. Δὲν προέχει ὅμως λιγώτερο νὰ τονισθῇ πὼς τὸ πρῶτιστο, κατὰ τὴν διαδικασία αὐτὴν, στάθηκε ἡ εὐθύνη τῶν πρωταγωνιστῶν ποὺ ὑπῆρξαν, κυρίως, ἀ γ ω ν ι σ τ α ί· μιὰ εὐθύνη ζωῆς καὶ θανάτου, μιὰ ὑποθήκη πρὸς τὸ παρωχημένο καὶ πρὸς τὸ ἐπερχόμενο, μιὰ δωρεὰ καὶ μιὰ χάρις πρὸς τίς μελλοντικὲς γενιὲς τῶν Ἑλλήνων, μιὰ οἰκεία προσφορά, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἀπαίτηση ἀπ' αὐτές, ἐξενεκτὴ, ὡς ἀκολουθῶς: «ἀνελάβαμε τὴν εὐθύνη νὰ σᾶς ἐπιτρέψωμε νὰ γεννηθῆτε ἐλεύθεροι, κ' ἐτιμήσαμε τὸ χρέος μας· σὲ σᾶς ἀνήκει ἐφεξῆς ἡ εὐθύνη νὰ τιμήσετε τὴν ἐλευθερίαν σας καθιστάμενοι ἀντάξιοι καὶ ἐκείνης καὶ αὐτῶν ποὺ σᾶς τὴν ἐχάρισαν».

Ἡ ἰδική μας εὐθύνη εἶναι βαρύτερη ἀπὸ ἐκείνην τῆς γενιᾶς τῶν ἀγωνιστῶν, ἀλλὰ κι ὅλων τῶν γενεῶν ποὺ ἐμεσολάβησαν ἔκτοτε. Πράγματι, ὅλες ἐκλήθησαν νὰ καταβάλουν τὸ τίμημα τῆς πολεμικῆς

θυσίας, ἐνῶ ἡ ἰδική μας, προνομιούχος, καλεῖται ἀπλῶς νὰ πρωτεύσει σ' ἀγῶνες εἰρηνικούς. Ἐχει συνεπῶς καθῆκον νὰ τοὺς καταστήσει ἀγῶνες νικηφόρους γιὰ τὸν ἐλληνισμό. Συναφῶς πρὸς τὴν προσπάθειά της αὐτὴν τῆς προσφέρονται δυὸ διαφορετικὰ πρότυπα: τὸ ἓνα πρὸς μίμησιν, τὸ ἄλλο πρὸς ἀποφυγὴν. Δὲν πρόκειται, φυσικά, περὶ δυὸ προτύπων συνδεομένων κατ' ἀντίφασιν, ὥστε, ἐπιλεγομένου τοῦ ἑνὸς ἐξ αὐτῶν, τὸ ἄλλο ν' ἀφανίζεται τελεσιδίκως· κατ' οὐσίαν, πρόκειται περὶ προτύπων ποὺ ὑπαισέρχονται σὲ κάθε ἐπὶ μέρους προβληματισμόν, καὶ ποὺ ἐνσωματώνονται στὴν ἰδιαίτερην δομὴ καὶ στὸ ἰδιαίτερον ἥθος του· τόσον, ὥστε νὰ χρειάζεται ἐκάστοτε νέος ἀγῶνας, προκειμένου νὰ διευρυνθῇ, κ' ἐνδεχομένως νὰ ἐπιλυθῇ, τὸ ἀντικείμενο τοῦ προβληματισμοῦ αὐτοῦ. Ἀπὸ ἀγῶνα σ' ἀγῶνα κι ἀπὸ ἀγωνίαν σ' ἀγωνίαν, τὸ ἀναλαμβανόμενον ἀγώνισμα παραμένει τελικῶς σ' ἐκκρεμότητα, ὥστε σπάνια νὰ διακρίνονται τὰ ὅρια καταλήξεως μιᾶς προηγούμενης φάσεως ἀπὸ τὰ ὅρια ἐνάρξεως τῆς ἐπομένης. Συχνότερα, οἱ δομὲς τῆς μιᾶς διεισδύουν στῆς ἄλλης τὶς δομὲς, ὥστε νὰ συνιστοῦν παρείσφρηση μιᾶς ἀσυνεχείας μέσα σὲ μιὰν συνέχεια καί, περαιτέρω, νὰ σβήνουν ἢ μιὰ μέσα στὴν ἄλλην, καὶ νὰ γεννῶνται ἢ μιὰ μέσ' ἀπὸ τὴν ἄλλην, καθὼς τὰ κύματα στὴν θάλασσα ἢ στὸ σύμπαν, ἀδιάφορο, καθὼς ἀκόμη κ' οἱ ἀνθρώπινες γενιές, κληροδοτῶντας, ἢ μία στὴν ἄλλην, τὶς ἀντίστοιχες δυνάμεις ἢ κι ἀδυναμίες των, τὶς ἰδιαίτερες δομικὲς των συνηχήσεις ἢ δυσηχίες. Τότε ἡ εὐθύνη κάθε γενιᾶς ἐντοπίζεται σὲ μιὰν συνεχῆ ἐγρήγορση πρὸς ἀδιάκοπην διερεύνηση τῶν διαθεσίμων ἐπιλογῶν, χάριν τῆς βελτίστης, σὲ κάθε μιὰν περίσταση, συμπεριφορᾶς.

Μὲ τὸν ὅρον «διαθέσιμες ἐπιλογές» ἐννοεῖται, ἐδῶ φυσικά, ὄχι ὅποιαδήποτε προσφερόμενη δυνατότης, ἀλλὰ μιὰ δέσμη δυνατοτήτων νοηματικῶς φορτισμένων· μ' ἄλλους λόγους, δυνατοτήτων πού, ἐπιλεγόμενες, νὰ ὁδηγοῦν σὲ πράξεις ἐνέχουσες νόημα, ὅπως ἀκριβῶς ἀπὸ τὶς διακόσιες πενήντα ἔξι ἀπαριθμημένες δυνατὲς μορφές τοῦ ἀριστοτελικοῦ συλλογιστικοῦ τύπου μονάχα οἱ δέκα ἐννέα συμβαίνει νὰ εἶναι ἡλεγμένως ἄψογες κ' ἐπικυρώσιμες. Ὁ πρακτικὸς λόγος καλεῖται ἐδῶ νὰ ἐπικυ-

ρώσει τὶς δικές του δυνατότητες, συχνὰ ὅμως καὶ νὰ τὶς ὑπερβῇ· ὅχι βέβαια πὼς ζητεῖται ἀπ' αὐτὸν συνεχὴς ἐπανάληψη τῆς μεγαλοφυοῦς παραφροσύνης τῶν προγόνων, ἀφοῦ ἡ παραφροσύνη αὐτὴ τελικῶς ὠδήγησε σ' ἄρτιαν ἐκπλήρωση ἐνὸς πάθους κ' ἐνὸς ὀνείρου, διὰ τῆς διαμορφώσεως μιᾶς διαρκοῦς ἀσφαλιστικῆς περιφρουρήσεως· ἀλλὰ μὲ τὴν ἀπαίτηση, σὲ περιστάσεις ἐντελῶς ἔκτακτες κ' ἐνδεχομένως μοναδικές, νὰ ἐπιβεβαιώνεται ὁ ἴδιος αὐτὸς πρακτικὸς λόγος διὰ τῆς ἀφ' ἑαυτοῦ ὑπερβάσεώς του ἐνώπιον καταστάσεων ὀριακῶν. Συνέβη ἐπανελημμένως ὁ πρακτικὸς λόγος νὰ λειτουργήσῃ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν στὸ εὐκταῖο τοῦτο ἐπίπεδο, συχνότερα ὅμως σ' ἐπίπεδο ἀπενκταῖο, καθὼς ἐπὶ ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὅταν ὀλέθριες ἐμφύλιες ἔριδες ὑπέσκαπταν τὰ στηρίγματα τοῦ μεγάλου Ἀγῶνος τοῦ ὁποῖου τὴν ἔκβαση παρ' ὀλίγον ν' ἀναιροῦσαν· ἢ, πάλι, κατὰ τὴν τελευταίαν προσπάθειαν ἀπελευθερώσεως τοῦ ἀλυτρώτου μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅταν οἱ ἔριδες αὐτὲς ἀπεργάσθηκαν καταστροφὲς μαζικοὺς θανάτους κ' ἐκριζώσεις· ἢ, τέλος, πρὶν ἀπὸ μισὸν ἤδη αἰῶνα, ὅταν, μόλις ἡ ἐθνικὴ ἀνάταση ὥρθωσε τὸν ἑλληνισμό θριαμβευτὴν τῶν ἀνθρωπίνων ἀξιών, ἡ ἐθνικὴ σχιζοφρένεια τὸν ἐξώθησε σὲ πράξεις ἀπελπισίας, στερῶντας του τὴν εὐκαιρίαν μιᾶς ἐγκαίρου ἀνασυγκροτήσεως τῆς ὁποίας ἄλλα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη ἐπωφελήθησαν.

Ὁ σοφὸς Κοραῆς πού, ἀπὸ τὸ Παρίσι, ἀμφέβαλλε περὶ τῆς ὀριμότητος τῶν Ἑλλήνων νὰ διεκδικήσουν λυσιτελῶς τὴν ἐλευθερίαν τους βραχυπρόθεσμα μὲν διεψεύσθη ἀπὸ τὴν παράφορην ἀποφασιστικότητά τους, μακροπρόθεσμα ὅμως ἐδικαιώθη· ἔχει ἀποδειχθῇ πὼς ἡ ὑπανάπτυξη δὲν ἐδρεύει τόσο στὰ θυλάκια τῶν λαῶν, ὅσο στὴν ἰκανότητά τους νὰ συλλαμβάνουν εὐκρινῶς τὰ προβλήματα πού ἡ πραγματικότης ὑποβάλλει σ' αὐτοὺς πρὸς ἐπίλυσιν· ἐδρεύει, μ' ἄλλους λόγους, στὴν νοημοσύνη τους πού σὲ παρόμοιες στιγμὲς καλεῖται νὰ συνθέσει διαλεκτικῶς τὸ ἐπιθυμητὸ πρὸς τὸ ἐπιτεύξιμο. Ἡ παραφροσύνη τῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας εἶναι ἔνδειξη θαυμαστῆς ἀνατάσεως, ἔχει ὅμως καταστῇ ἀποδεκτὸ πὼς ἡ διοικητικὴ λογιστικὴ τοῦ

Ἀγῶνος ὑπῆρξε πλημμελής, καὶ πὼς ἢ κατ' αὐτὸν πολυαρχία, σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὸ φίλαρχον τῶν ἡγετῶν, ὠδήγησε σ' ἀντιφάσεις ἐξαντλητικὰς τοῦ δυναμισμοῦ του τόσον ὀξεῖες, ὥστε ἡ φθορά του ν' ἀποβαίνει συνεχῶς ἐντονώτερη καὶ βαθύτερη, σὲ βαθμὸν μάλιστα τάξεως ὀριακῆς. Πράγματι, δίχως τὴν συντονισμένην ἐπέμβαση τῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς, τυχαίαν ἄλλωστε ὅσο καὶ προγραμματισμένην, καὶ πάντως καιρίαν, ὁ Ἀγῶνας, ἤδη διαβεβρωμένος, μὲ τὴν ἀνάσα του ἀνακοπεῖσαν, θὰ εἶχε, τελικῶς, καμφθῇ καὶ τ' ὄνειρο μιᾶς ἀναγεννημένης ἐλεύθερης Ἑλλάδος, ἴσως ταφῇ γιὰ πάντα.

Ἡ μεγαλειώδης ἐξέγερση τῶν Ἑλλήνων μεγαλειῶδες εἶχε κυρίως τὸ φρόνημά τους: μονάχοι κι οὐσιαστικῶς ἀβοήθητοι, ἀπειργάσθησαν κ' ἐπραγματοποίησαν τὴν ἀπελευθέρωσή τους στηριζόμενοι σ' ἓνα ὄραμα συγκεχυμένως ὀχούμενον, παρὰ τὴν ἀμετακίνητην βούλησή τους νὰ τὸ πραγματοποιήσουν. Οἱ στρατιωτικὲς, οἱ πολιτικὲς κ' οἱ πνευματικὲς ἰδιοφυῖες δὲν ἀπουσίασαν ἀπὸ τὸν ἀγωνιστικὸν στίβο· ποτὲ ὅμως δὲν ἐσυντόνισαν τίς δυνάμεις τους, ἐνῶ συχνά, ἂν ὅχι διαρκῶς, ἐκινδύνευσαν νὰ τεθοῦν ἐκποδὼν ἐκ φθόνου καὶ κακῶς νοοῦμενης φιλοπρωτίας. Ταπεινὰ ἐλατήρια, εἶναι ἀλήθεια, καὶ προδοτικὲς διαθέσεις μάταια θ' ἀναζητήσῃ κανεὶς στὶς συνηγερμένες συνειδήσεις· τὸ φιλόπρωτον ὅμως σταθερὰ θὰ ἐμποδίσῃ τὴν συγκρότηση ἐνιαίας ἐθνικῆς πολιτικῆς, ἐκφραζομένης ἀπὸ μακρόπνουν σχεδιασμό, διακρινόμενον γιὰ τὴν συνοχήν του. Ἡ οἰκονομικὴ στήριξη τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων μὲ τὴν προσφυγὴ σὲ δανεισμὸν ἐπεβλήθη ἴσως ἀναγκαστικά· οἱ ὅροι ὅμως στοὺς ὁποίους ἡ διοίκησις ἔστερξε, ἐπαχθεῖς λόγῳ τοῦ ἀβεβαίου καὶ τοῦ ἐπισφαλοῦς τῆς ἐκβάσεως τῶν ἐπιχειρήσεων αὐτῶν, ἐπηρέασαν δυσμενῶς, ὑποθήκευσαν σχεδόν, ἐπὶ ἓναν καὶ πλέον αἰῶνα, τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀπελευθερωμένης γεωγραφικῆς γωνιᾶς τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Ἡ πορεία τοῦ ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ κράτους ὑπῆρξε πορεία ἀνιοῦσα, ἀλλὰ μετ' ἐμποδίων, ὡς ἐκ τῆς ἀντιδράσεως προσώπων κι ὁμάδων πρὸς μιὰν ὁποιανδήποτε ἀκολουθούμενην κατεύθυνση ἐξομαλύνσεώς της. Ἐπανελημμένως πρόσωπα κι ὁμάδες ἀνεζήτησαν στηρίγματα ἐπιβε-

βαιώσεως τῆς ὑπάρξεως καὶ τῶν δραστηριοτήτων τοὺς προσβλέποντας σὲ παράγοντες ἐξωελληνικούς, συχνότερα ἀπὸ ἔλλειψη συναισθήσεως τῆς εὐθύνης των, σὲ πλαίσιο ἠθικῆς ὅπου οἰαδήποτε στηρίζη ἐκ μέρους τῶν παραγόντων αὐτῶν ἐνδιαφέρον δὲν ἐνεφάνιζε παρὰ μονάχα καθ' ὃ μέτρον, διὰ μέσου τῆς στηρίξεως αὐτῆς, ὑπῆρχεν ἐνδεχόμενον νὰ προωθηθοῦν ἴδια συμφέροντα: πρόθεση ποὺ εὗρισκε, βέβαια, ὑπὸ παρόμοιες προϋποθέσεις, πρόθυμην ἀνταπόκριση. Συνέβη μάλιστα, ὁσάκις τῶν συμφερόντων αὐτῶν μετεβάλλετο εἴτε ἡ σπουδαιότης εἴτε ἡ ἐκτίμηση, ἡ ἐλληνικῆς προελεύσεως προσφορά ν' ἀναβαθμίζεται ἢ καὶ νὰ ὑποβαθμίζεται ἐκ μέρους τῶν φορέων τῶν ἰδίων αὐτῶν συμφερόντων, μ' ἀποτέλεσμα ὃ ἐν γένει ἐλληνικὸς παράγων νὰ καθίσταται ἀμελητέος, κι ὥς ἐκ τῶν θυμικῶν, συνήθως, ἀντιδράσεων τῶν ἐκπροσώπων του, ἀφερέγγυος κι ἀνυπόληπτος. Διερωτᾶται κανεὶς, ἀλήθεια, ἂν δὲν ὀφείλεται σὲ συνεχῆ θαυματουργὸν παρέμβαση τὸ ὅτι, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν της, ἡ Ἑλλὰς ἐπεβίωσε κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴν ποὺ διήκει ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ δευτέρου τρίτου ὡς τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος.

Ὁ ἐλληνικὸς ὀρίζων ἐφωτίσθη, κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴν, ἀρχικῶς ἀπὸ τὴν ὑπεύθυνη μορφή τοῦ Καποδίστρια, καὶ τελικῶς ἀπὸ τὴν ἐξ ἴσου ὑπεύθυνη παρουσίαν τοῦ Τρικούπη. Κ' οἱ δυὸ ἐπεζήτησαν τὸν ἐξευρωπαϊσμόν τῆς Ἑλλάδος. Καὶ τῶν δυὸ ἡ πολιτικὴ σταδιοδρομία, μεγάλη προοικονιζόμενη, ἔληξεν ἄδοξα, ἀσχέτως ἂν μὲ τρόπους διαφορετικούς. Ὁ πρῶτος ἐθεμελίωσε τὴν διοίκηση καὶ τὴν οἰκονομίαν ἐνὸς ἀρτιγέννητου ὀργανισμοῦ· ὁ δεύτερος προσέφερεν ἓνα ἀξιόλογο παράδειγμα πολιτικοῦ καὶ κοινοβουλευτικοῦ ἥθους. Πρὸς τὰ προταθέντα ἐκ μέρους ἀμφοτέρων πρότυπα πολιτικῆς συμπεριφορᾶς ἡ ἀνωριμότης τῶν συντελεστῶν τοῦ πολιτικοῦ βίου ἀντέταξεν ἄλλα, παροδικά, τυχαῖα κ' ἐνίοτε χυδαῖα. Μεταξὺ τῶν χρονικῶν ἄκρων ποὺ ὀριοθετοῦν οἱ δύο αὐτὲς προσωπικότητες, κ' ἐντὸς τοῦ πλαισίου μιᾶς βραχύβιας ἀπολυταρχίας, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραγνωρισθῇ ἡ δημιουργικὴ, γιὰ τὴν ἀνασύνταξιν τῶν πνευματικῶν θεσμῶν, πλευρὰ τῆς καθόλου δραστηριότητος τῆς βαυαρικῆς κρατίας. Εἴταν ἡ πρώτη φορὰ ὅπου ἡ Εὐρώπη ὄχι ἀπλῶς ἔτεινε ἀφ' ἑαυτῆς

τὸ χέρι πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ τὴν προσήγγιζεν, ὥστε νὰ τῆς ἀνταποδώσει ἐλάχιστα, ἔστω, γνωρίσματα τοῦ μεταλαμπαδευθέντος ἰδικοῦ τῆς πολιτισμοῦ. Ἄν, ἐπιλέγοντας κριτήρια διαφορετικά, ὁ ἑλληνισμός, διὰ τῶν τότε χειριζομένων τὶς τύχες του, εἶχεν ἀποποιηθῇ τὴν προσφορὰ τοῦ χεριοῦ αὐτοῦ, εἶναι ἄδηλον ἂν δὲν θὰ εἶχε παραμείνει, ἐπὶ τοσοῦτον, μακριὰ ὅχι μονάχα ἀπὸ τὴν πολιτιστικὴν ἄνθηση, ἀλλὰ κι ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν ἐπανάσταση ποὺ ἡ Εὐρώπη ἄρχιζε, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνη, νὰ βιώνει. Ἡ ἄρνηση ὀπισθοδρομικῶν πολιτικῶν νὰ προῦπαντήσουν τὴν Εὐρώπη ποὺ ἐμμέσως τοὺς ἐπλησίαζεν, ἀνανεώνοντας τὴν φιλελληνικὴν συνδρομὴ ποὺ κατὰ τὰ χρόνια τοῦ Ἀγῶνος τῆς εἶχεν ἤδη προσφέρει, ἐβάρυνεν ἀρνητικῶς ἐπὶ πολὺ στὴν σύνθεση τῆς πρὸς τὴν οἰκουμένην ἐστραμμένης ὁψεως τοῦ ἑλληνισμοῦ, στερῶντας του τὴν εὐκαιρία νὰ πραγματοποιήσῃ ἓνα ἄλμα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ὀριμάσεως, ἀντάξιο τῆς ὑποθήκης ποὺ οἱ ὑπεύθυνοι πρωτοεργοὶ τῆς παλιγγενεσίας εἶχαν ἐγγράψῃ ὑπὲρ τῆς ἐντάξεώς του στὴν χορεία τῶν ἐλεύθερων πολιτισμένων ἐθνῶν.

Τὸ μειονέκτημα αὐτὸ ἐκαλύφθη πρὸς στιγμὴν, στὶς ἑλληνικὲς συνειδήσεις, ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἰδανικοῦ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ἀπανταχοῦ ἀλύτρωτων Ἑλλήνων, στὸ ὁποῖον ἀπεδόθη ἡ συμβολικὴ ὀνομασία «Μεγάλη Ἰδέα», σύμφωνα πρὸς μιὰν ἐγελιανοῦ τύπου ἀναγωγὴν τῆς ἴδιας τῆς ιδέας τῆς Ἑλλάδος εἰς ἔννοιαν ἀφηρημένην καὶ γενικὴν. Ἡ ἰδέα αὐτή, περισσότερο παρὰ ὥς ἀποκρυστάλλωση ὀνείρων, θὰ εἶταν δυνατόν νὰ εἶχε λειτουργήσῃ κι ὥς ὠλοκληρωμένο πρόγραμμα. Ἐλλείπει μεθοδικῆς συλλήψεως τοῦ προβλήματος, παρόμοιο πρόγραμμα ποτὲ δὲν συνεκροτήθη ἐπισήμως. Ἡ «Μεγάλη Ἰδέα» μονάχα συναισθηματικῶς ἐβιώθη ἀπὸ μιὰν κοινωνία μὲ συλλογικὴν συνείδηση ἐπαρχιωτικὴν καὶ μ' ὅλα τὰ ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου ὑποσυνείδητα σύνδρομά της. Οὐσιαστικῶς, ἡ Ἑλλὰς δὲν εἶταν σὲ θέσιν ν' ἀπαιτήσῃ ὅπως εἰσακουσθῇ· δὲν εὕρισκετο, ἄλλωστε, κἂν σὲ θέσιν ὅχι μονάχα νὰ δημιουργήσῃ, ἀλλ' οὔτε ἀπλῶς καὶ νὰ ἐκμεταλλευθῇ εὐκαιρίες ἐμφανιζόμενες, εὐκαιρίες πρὸς ἔστω καὶ μερικὴν πραγματοποίησιν τῶν βουλευσιῶν ἀπὸ τὶς ὁποῖες κατετράχετο. Ἡ

κρητική ἐπανάσταση ἀφέθηκε νὰ ἐκτονωθῇ· ἡ ἔνωση τῆς Ἑπτανήσου ὑπῆρξε κατάληξη διαδικασιῶν τῶν ὁποίων τὸ κέντρον δὲν εὐρέθη στὴν Ἀθήνα· κ' ἡ προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας ἀκολούθησε τὴν συνθήκη τοῦ Ἀγίου Στεφάνου. Ὑπὸ τὸν μανδύαν ἐνὸς ἐθνικισμοῦ τελοῦντος ὑπὸ διεθνῇ δίωξιν ὑπεκρύπτοντο ἕνας στεῖρος ἐπαρχιωτισμὸς καὶ μιὰ πολιτιστικὴ ἀτολμία. Αὐτὰ ὠδήγησαν στὴν καταισχύνῃ τῆς Μελούνας, αὐτὰ καὶ στὴν δημιουργικὴν ἀνάταση ποὺ ἐξεφράσθη μὲ τὴν πείσμονα ἀνασύντηξιν καὶ ἀνασύνταξιν τῶν δυνάμεων τοῦ Ἑθνους, ὅταν ἀνεφάνη κ' ἐστερεώθη ἡ στιβαρὴ, ἀποφασιστικὴ καὶ πολιτισμένη ἡγεσία τοῦ Βενιζέλου.

Ὁ ἴδιος ὥσ᾽ ἐκινούσε τὴν πείσμονα ἀντίδραση τῶν πολιτικῶν τοῦ ἀντιπάλων ἐξ αἰτίας τῆς πεφωτισμένης κ' εὐρωπαϊκῶν προδιαγραφῶν πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς του προσωπικότητος. Ὁ ἴδιος, πάλιν, εἶχεν, ἤδη προηγουμένως, δημιουργήσει προσβάσεις, ἀλλὰ καὶ πολιτικὰ καὶ διπλωματικὰ προγεφυρώματα στὸν εὐρωπαϊκὸν ὀρίζοντα ὅπου ἔδρα ἰσοτίμως, ὡς Εὐρωπαῖος ἐνώπιον Εὐρωπαίων. Ὁ ἴδιος, τέλος, εἶχε τὴν ἰδιοφυῖα καὶ τὴν γνώση ποὺ τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ συλλαμβάνει ἐκάστοτε τὸν κ α ι ρ ὸ ν καὶ τὸν παλμὸν τῶν πραγμάτων. Ἄν, μερικῶς, ἔστω, ἡ «Μεγάλη Ἰδέα» κατωρθώθη ν' ἀγγίξει κάποιο ἐπίπεδο πραγματοποιήσεως, τοῦτο ὀφείλεται ἀσφαλῶς στὴν εὐψυχία τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ καί, συγκεκριμένα, στὸ ἰδικό του εὐρωπαϊκὸν ἀνάστημα. Ἄν, ἐξ ἄλλου, ἡ «Μεγάλη Ἰδέα» γεωγραφικῶς ἐτάφη, τοῦτο ὀφείλεται στὴν μικρόνοϊαν τοῦ ἐπαρχιακοῦ βεληνεκοῦς κατασκευαστῶν τῆς ἐννοίας τῆς «μικρᾶς, ἀλλ' ἐντίμου Ἑλλάδος», λὲς κ' ἡ ἄλλη, ἡ δυνητικῶς, ἔστω, «μεγάλη», τῆς ὁποίας τὸ ὄραμα εἶχεν ἐκθρέψει τὶς συνειδήσεις τῶν προηγηθεισῶν γενεῶν, ἀπεκαλύπτετο, τὴν ὥραν ἀκριβῶς τῆς πραγματοποιήσεώς της, «ἀνέντιμη». Οἱ ἀθλιότητες ποὺ εἶχαν διαπραχθῇ κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας Ἀγῶνος τώρα διεπράττοντο ἀνενδοιάστως ἐπὶ τῆς ἀσπαίρουσας «Μεγάλης Ἰδέας». Αὐτοεξόριστος στὸ Παρίσι, ὁ Βενιζέλος ἐχρησιμοποίησε ὅλο τὸ εὐρωπαϊκό του κῦρος προκειμένου νὰ περιορίσει τὴν καταστροφὴν.

Ἐπὶ χιλιετίες, ἡ μοῖρα τοῦ ἑλληνισμοῦ τὸν ὠθοῦσε νὰ ἐξαπλώνεται συνεχῶς στὴν οἰκουμένη· ἡ ἐξάπλωση εἶχεν ἀποβῆ ἡ φύση του, τὸ ἰδιαίτερο γνώρισμά του. Τώρα, γιὰ πρώτην, ὅχι ὅμως καὶ γιὰ τελευταίαν, φορά, παρετηρεῖτο μιὰ κεντρομόλος ἀντιστροφή τῆς κινήσεως ἐκείνης. Κι ἀπ' αὐτὴν ὅμως τὴν ἀποτρόπαιαν ἔκβαση τῆς μέχρι τότε πορείας του ὁ ἑλληνισμὸς κατῴρθωσε, μέσα σὲ μιὰ νέαν ἀνάταση, νὰ ἐπωφεληθῇ: ἡ συρροὴ τόσων προσφύγων προσέδωκε στὴν συρρικνωθεῖσαν ἑλληνικὴν ἐπικράτειαν πληθυσμικὴν ἔνταση κι ὁμοιογένειαν, ἀλλὰ κι ὥθηση οἰκονομικὴν, μὲ τὴν ἀνανέωση ἑνὸς κουρασμένου δυναμικοῦ καὶ μὲ τὴν εἰσροὴ νέου ἐπιχειρηματικοῦ αἵματος. Τό, ἔστω κ' ὑποτονικῶς, ἐπιβαλλόμενο πρότυπο μιᾶς εὐρωπαϊκοῦ ὕφους περαιτέρω ἀναπτύξεως ἀπέβαινε, τοῦ λοιποῦ, ἀναγκαστικῶς ἀποφασιστικὸ γιὰ μιὰν χώρα ἀναγκαστικῶς περιορισμένην στὰ εὐρωπαϊκὰ της ἐδάφη. Κατὰ τὶς μεγάλες στιγμὲς τῆς ἱστορίας των οἱ Ἕλληνες συμπεριφέρονται ἀνεύθυνα ἢ ὑπεύθυνα, ἀναλόγως τῆς ἀξιολογικῆς ἀποχρώσεως τὴν ὁποίαν οἱ στιγμὲς αὐτὲς προσλαμβάνουν στὶς συνειδήσεις. Ἐνώπιον τῆς καταστροφῆς, οἱ Ἕλληνες ἐφάνησαν νὰ συνειδητοποιοῦν πὼς ἐκινδύνευαν ν' ἀπολέσουν τὴν ἴδιαν τους τὴν ἐλευθερίαν, ἂν δὲν ἐπολιτεύοντο ὑπευθύνως· μ' ἄλλους λόγους, ἔχοντας συναίσθησιν τῆς εὐθύνης των ἔναντι ὅσων εἶχαν ἀναλάβει τὴν ἀκατάλυτην εὐθύνη νὰ τοὺς ἀναδείξουν ἐλευθέρους. Ὑπερώριμος, ὁ Βενιζέλος ἐχρειάσθη νὰ θεμελιώσῃ μιὰν νέα πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος, τὴν ὁποίαν, μὲ τὴν συνηγορίαν ὠρισμένων συγκυριῶν, ἀκολούθησαν κι ὅσοι τὸν διεδέχθησαν. Ὅταν ἔφθασε γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἡ ὥρα νὰ μὴν μηδίσουν, οἱ ἴδιοι ἐγνώριζαν τί νὰ πράξουν, καὶ δὲν ὀδηγεῖσ' ἀπάντησιν διαφορετικὴ τὸ νὰ διερωτᾶται κανεὶς τί θὰ ἔπρατταν ἂν ἐγνώριζαν πόσο ἀκριβὸ τίμημα θὰ κατέβαλλαν γιὰ τὴν ἐμμονή τους στὴν ἀγάπη τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἀπουσία κυρίων μορφῶν ἀπὸ τὸ προσκένιο τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς κατὰ τὴν Κατοχὴ δὲν ἀπέτρεψε, καθὼς θὰ εἶταν εὐκταῖον, μεταγενέστερα δεινὰ γιὰ ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς Ἕλληνες. Γι' ἄλλην μιὰ φορά ἡ Ἑλλὰς ἔχανε τὸν κ α ι ρ ὸν τῆς καρποφόρου ἐπιδιώξεως τῶν τελευταίων διεκδικητικῶν ἐλπίδων της. Τὸν ἔχασεν ἐξ

ὀλιγωρίας, ὅπως ἀργότερα τὸν ἔχασεν ἐκ πολυπραγμοσύνης, ὅπως καὶ σήμερα ἀκόμη, τὴν στιγμήν αὐτήν, τὸν ἀφήνει νὰ διαφύγει, γιὰ λόγους ἀναλωτικῆς ἐπιπολαιότητος –ἀναλωτικῆς· τίνος ἄραγε; Μήπως τοῦ ἴδιου τοῦ Ἑθνους;

Σὲ περίοδον ἐγκαινιαζόμενης παγκόσμιας εἰρηνικῆς προόδου, ἡ νέα, εὐρωπαϊκῆς ἀπηχίσεως, δυνητικὴ ὥση μιᾷς πολιτιστικῆς τάξεως «Μεγάλης Ἰδέας» προβάλλει, γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ἐπάνω σ' ἓναν οὐρανὸ μολυβένιον. Γιὰ τοὺς ἐγκυμονούμενους, ἤδη ὁρατοὺς ἀπὸ ὠρισμένες ὑπεύθυνες συνειδήσεις, κινδύνους, σύσσωμη ἡ σημερινὴ πολιτικὴ ἡγεσία τῶν Ἑλλήνων καλεῖται νὰ ὁμιλήσει σαφῶς. Εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ τὸ πράξει, ἂν νοιώθῃ ὑπεύθυνη στὸν βαθμὸν ὅπου πράγματι εἶναι. Δὲν θὰ ἔχει, ἐνδεχομένως, πρὸς τοῦτο, ἄλλην εὐκαιρία. Ὁμιλῶντας μὲ τὴν εἰλικρίνειαν τῆς αὐταπαρνήσεως τὴν ὁποῖαν δικαιολογεῖ ἡ συναίσθησις τῆς εὐθύνης τῆς ἐναντι τῆς ἱστορίας, πρὸς ὁλόκληρο τὸ πολιτικὸ φάσμα τῶν Ἑλλήνων ὁμιλῶντας, συνεπῶς, πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις, τὴν ἴδιαν γλῶσσαν, καθὼς ταιριάζει σὲ μιὰ πραγματικὴν ἡγεσίαν ποὺ πρῶτιστο καθήκον ἔχει νὰ συλλαμβάνει τὰ προβλήματα ὑπὸ πρῖσμα ὅχι κομματικό, ἀλλὰ πρωτίστως ἐλληνικό, ἴσως κατορθώσει νὰ συνεισφέρει ὅσους ἢ ἀφροσύνη τοῦ παρελθόντος ἔχει στέρησει τῆς συνεισθέσεως τῶν ἰδικῶν τοὺς εὐθυνῶν· ὅσους ἀσεβοῦν ἐπάνω στὸ φθίνον κορμὶ τῆς ἐλληνικῆς ἀξιοπρεπείας, ποὺ εἶναι κ' ἐλευθερία ἐλληνική. Τὸ ἀκαδημαϊκὸ τοῦτο βῆμα δὲν εἶναι, βέβαια, διανοητὸν νὰ πολιτεύεται· εἶναι ὅμως βῆμα ἀπ' ὅπου ὁ ἐκάστοτε ὁμιλῶν καὶ δικαίωμα καὶ ὑποχρέωσις ἔχει νὰ ἐπισημαίνει τὸ ἐνσυνειδήτως κ' εὐσυνειδήτως, κατ' αὐτόν, πρέπον. Σύσσωμη ἡ πολιτικὴ ἡγεσία καλεῖται σήμερα νὰ μὴν ἐπιτρέψῃ στὸν ἑαυτὸν τῆς νὰ ἐπισύρει αὔριο ἀπαρεγκλίτως τὴν ἀρὰν τῶν Πανελλήνων. Γνωρίζει τὴν ἀλήθεια, καὶ μὲ καμμιὰν πρόφασιν περὶ ἀποφυγῆς δημιουργίας πανικοῦ δὲν δικαιούται νὰ τὴν ἀποκρύψει. Ἄν, ἐξ ἄλλου, δὲν τὴν ἐγνώριζε, δὲν θὰ ἐδικαιούτο κἂν ν' ἀποκαλεῖται ἡγεσία. Ἐνώπιον τοῦ πολυδιαστάτως κρισίμου τῶν σημερινῶν συγκυριῶν, ἡ ἱστορία ἐπιβάλλει στοὺς Ἕλληνες νὰ συναισθανθοῦν καὶ πάλι τὶς ἰδιαίτερες, ὁ καθένας,

εὐθύνες των, καὶ νὰ στρατευθοῦν ἐλευθέρως στὴν ἀποτροπὴν τοῦ ἀπευκταίου καὶ στὴν δημιουργία τῶν καταστάσεων ἐκείνων ποὺ εἶναι προβλεπτὸν πὼς θὰ εὐνοήσουν τὴν γενικὴν ἀνάρρωση κι ἀνόρθωση.

Στὸ πλαίσιο τοῦ διαφαινόμενου ὑπὸ κατασκευὴν ζωντανοῦ καὶ δυναμικοῦ ἐνιαίου «ὑπερπεπερασμένου» χώρου, τοῦ γνωστοῦ ὡς «πλανητικοῦ χωριοῦ», σύγχρονης ἐκφράσεως τῆς «κοσμοπόλεως» τῶν Στωϊκῶν, οἱ διαδικαστικὲς δομὲς γιὰ ἓναν οὐσιαστικὸν ἐξευρωπαϊσμὸ τῆς Ἑλλάδος εἶναι σήμερα προετοιμασμένες. Φιλοσοφικῶς κ' ἱστορικῶς ἀνέτοιμη ν' ἀποδεχθῇ τὴν ὑποχρεωτικὴ, γι' αὐτήν, εὐρωπαϊκὴν πρόκληση, ἡ πολιτικὴ ἡγεσία τοῦ σχετικῶς προσφάτου παρελθόντος ὠρρώδησε, ταλαντευόμενη καὶ παραπαίουσα ὡς πρὸς τὸ πρόσφορον τῆς προκλήσεως αὐτῆς, ἀδυνατώντας, γιὰ μιὰν στιγμὴ, ν' ἀντιληφθῇ πὼς, ἐν προκειμένῳ, ἐπιλογὴ δὲν εἶταν διανοητή. Ἀλλὰ καὶ μέρος τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας, πολιτευόμενο στὸ πλαίσιο τῆς πολιτικῆς τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου κόμματος, ἔχανε τὸν παλμὸ τῆς ἐποχῆς διερωτώμενο περὶ ἐνδεχόμενης ἀπωλείας τῆς ταυτότητος τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἂν συνέβαινε ἡ Ἑλλάς ν' ἀναζητήσῃ τὴν ραγδαίαν τῆς ἐξέλιξη. Ὁ ἐλληνικὸς ἐπαρχιωτισμὸς, μὲ πολλὰς ἀναταράξεις, δείχνει νὰ ἔχει ἀποβιώσει ἀπὸ δεκαετίας, χάρις στὸ ἀποφασιστικὸ ἄλμα πού, θαρραλέως συντελεσθὲν ἀπὸ ὁραματιστὴν τολμηρὸν ὁ ὁποῖος ἔζησε τὴν Εὐρώπην ἐκ τῶν ἑνδον, ἀνέδειξε τὴν Ἑλλάδα διεθνῶς, σ' ὀργανικὸν τμῆμα τοῦ ἴδιου τοῦ εὐρωπαϊκοῦ τῆς ἀναπτύγματος. Ὁ δρόμος τῆς ὁλοκληρώσεως τῆς διαδικασίας πού, ἔστω καὶ κατὰ μιὰν εἰκοσαετίαν ἀργοπορημένα, ἐτέθη σὲ κίνηση ἀναντίστρεπτην, θὰ εἶναι ἀναντιρρήτως δύσβατος, εἶναι ὅμως ὁ μοναδικός ἢ προσπάθεια, κοπιώδης, ἀλλὰ γεμάτη θετικὲς ὑποσχέσεις. Ἄν ἐπιθυμοῦμε, τὴν φορὰ αὐτήν, ἡ Ἑλλάς, παραμένουσα δίχως πυξίδα, νὰ μὴν βυθισθῇ σ' ὠκεανὸν δίχως πέρατα, ὅπως ἀναγγέλλεται ὁ μελλοντικὸς κόσμος, πρέπει νὰ ἐγκαταλείψωμε τὸ μονόζυλο γιὰ νὰ ἐπιβιβασθοῦμε τοῦ τελειότερου διαθέσιμου καραβιοῦ. Θὰ ἐργασθοῦμε ἴσως στὶς ἀπεχθέστερες λειτουργίες του ἄπὸ τὴν ἐπίδοσή μας ὡστόσο ἐξαρτᾶται ἡ ταχεῖα εὐδοκίμησή μας. Ὅχι ὅλων, βέβαια, ὅχι τῶν ὁπαδῶν τῆς ἡσσοнос προσπαθείας, πολὺ ὀλιγώτερον ὅσων ἔχουν τὴν

σχιζοφρενικήν τάση νὰ «στασιάζουν», κυρίως «πρὸς ἑαυτούς», καθὼς διεισδυτικῶς γράφει ὁ Πρόκλος μὲ τὴν εὐκαιρία μιᾶς ἀναφορᾶς τοῦ στὸν χαρακτήρα τοῦ Ἀλκιβιάδου. Τῶν ἄλλων ὅμως ἡ προαγωγή εἶναι μὲ βεβαιότητα προβλέψιμη. Ἔχομε στὸν ναυτικό μας σάκκο τὸν πολυτιμότερον θησαυρό, κ' οἱ σύντροφοί μας τὸ γνωρίζουν· εἶναι μάλιστα τόσο «μαγικός», ὥστε ὅσο περισσότερο τὸν μοιραζόμαστε μαζί τους τόσο ὁ ἴδιος κραταιώνεται.

Κατ' οὐσίαν, πρόκειται περὶ ὀψιμης ἀντιμεθέξεως τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ περὶ μεθέξεως τῆς εἰς δεύτερον βαθμόν. Φιλοσοφικῶς, δυὸ τύποι μεθέξεως διακρίνονται. Σύμφωνα πρὸς τὸν ὄντολογικόν, τὸ πρότερον περιέχει τὸ ὕστερον· τὸ μεῖζον, τὸ ἔλασσον, ἐνῶ τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἀνακρατεῖ μιὰν οὐσιαστικὴν μνήμη ἐκείνου. Μ' ἄλλους λόγους, τὸ ὕστερον συνδέεται πρὸς τὸ πρότερον ἀπὸ τὸ ὅποιον ἔχει προκύψει, κατὰ τὸ μέτρον ὅπου ἐξακολουθεῖ νὰ φέρει ἐντός του, ὑπὸ μορφὴν σφραγίδος προελεύσεως, ἓνα μέρος τῆς οὐσίας ἐκείνου, μέρος κατὰ τὸ ὅποιον καὶ μετέχει αὐτοῦ. Σύμφωνα πάλι πρὸς τὸν ἀξιολογικὸν τύπο μεθέξεως, δυὸ ἢ περισσότερες ὀντότητες ἢ συνειδήσεις συνεργάζονται ἀπὸ κοινοῦ ἀγωνιζόμενες γιὰ τὴν δημιουργία μιᾶς ἀξίας ἢ γιὰ τὴν ἀνανέωσή της. Καθίσταται εὐχερῶς ἀντιληπτὸ πὼς ἡ διάκριση μεταξὺ ὄντολογικῆς κι ἀξιολογικῆς μεθέξεως ἐκφέρεται μὲ δυὸ διαφορετικούς, ἓναν γιὰ καθεμιὰν ἀντίστοιχην περίπτωσιν, τρόπους: «μετέχειν τινὸς» καὶ «μετέχειν σὲ κἀτι» ἀφοροῦν λοιπὸν σὲ σχέσεις τάξεως, δηλαδὴ φύσεως, ἐντελῶς διαφορετικῆς. Στὴν περίπτωσιν τῆς ἀξιολογικῆς μεθέξεως, οἱ ὀντότητες ἢ οἱ συνειδήσεις ὄχι μόνον ἀπλῶς μετέχουν, ἀλλὰ καὶ συμμετέχουν σὲ κάτι.

Κατόπιν αὐτῶν τῶν ἀναγκαίων εὐκρινήσεων εἶναι ἴσως εὐχερέστερον νὰ ἐρμηνευθῇ ὁ ὅρος «ἀντιμέθεξις», τοῦ ὁποίου ἔγινε χρῆσις προηγουμένως: ἀπὸ ἀποψη ὄντολογικῆν, ἡ Εὐρώπη ἀνέκαθεν μετέσχε πολιτιστικῶς τῆς Ἑλλάδος ὡς ἰδέας κι ὡς ἀξίας· ἔχει πιά φθάσει ἡ ὥρα νὰ μετάρχει κ' ἡ Ἑλλάς, ὡς πραγματικότης ὄχι μονάχα πολιτιστικῶς, ἀλλὰ καὶ οἰκονομικῶς καὶ πολιτικῶς, τῆς Εὐρώπης, ἂν καὶ ὀλίγα μονάχα

πνεύματα αντιλαμβάνονται πώς, άκόμη κι ως πρὸς τὴν ἐπιχειρησιακὴ καὶ τὴν πρακτικὴ νοοτροπίαν, ἡ Ἑλλάς εἶναι δραματικῶς ὑπανάπτυκτος. Οἱ πρωτοπόροι τοῦ Ἀγῶνος εἶχαν ἤδη ἐννοήσει τὴν ἀνάγκη ἐξευρωπαϊσμοῦ τῆς Ἑλλάδος, κι αὐτῆς ἀκριβῶς τὴν ἐντολὴ τῆς ὑπεύθυνης πληρώσεως παρακατέθεσαν, μαζί μὲ τὴν ἐντολὴ τῆς περιφρουρήσεως τῆς ἐλευθερίας πὺ οἱ ἴδιοι εἶχαν κατακτήσει, στὶς μετ' αὐτοὺς γενιὲς τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ ἄποψη ἀξιολογικὴν, πάλι, ἡ Εὐρώπη δὲν εἶναι δεδομένον στατικό, ἀλλ' εὐρίσκεται σ' ἓνα διαρκὲς γίνεσθαι, καθισταμένη συνεχῶς ὑπέρβαση τοῦ ἑαυτοῦ της. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν, ἡ Ἑλλάς μετέχει (ἀλλὰ καὶ συμ-μετέχει, μαζί μὲ τὶς ἄλλες χώρες τῆς γηραιᾶς ἡπείρου) στὴν ὀρθωση μιᾶς νέας Εὐρώπης. Μετέχουσα (ἀλλὰ καὶ συμ-μετέχουσα) σ' αὐτὴν τὴν διαδικασίαν, ὡς ἐκ τῆς ιδιότητος οἰκουμενικῆς φύσεώς της, ἀποβαίνει, πολιτικῶς καὶ πολιτιστικῶς, μετέχουσα καὶ μετεχομένη· ἀποβαίνει δηλαδὴ ἡ ἴδια, μέσῳ τῆς Εὐρώπης, ὁ πρὸς ὃν ὅρος τῆς διαδικασίας αὐτῆς. Ὅσο ἡ Εὐρώπη θεμελιώνεται ἐντελέστερα τόσο ἡ Ἑλλάς, πού, λόγῳ τίτλων ἱστορικῶν, εἶναι κάτι ἐπὶ πλέον μιᾶς ὁποιασδήποτε εὐρωπαϊκῆς χώρας, ἀλλ' ὄντολογικῶς κι ἀξιολογικῶς χώρα χαίρουσα εὐρύτερης ἀποδοχῆς, ὀρθώνεται ὄντολογικῶς δυναμικώτερη κι ἀξιολογικῶς κυριαρχικώτερη.

Ἰσως στὴν διττὴν, ὅσο κι ἀμφίδρομη, καί, πάντως, πολὺπλοκη αὐτὴν διαδικασίᾳ ἡ «Μεγάλῃ Ἰδέᾳ» νὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἐπανέυρῃ σήμερα ἓνα νέο πλαίσιο δικαιώσεώς της. Ὡς ἰδέα, ἡ ἴδια ἡ Ἑλλάς θὰ ἐξακολουθεῖ ἀπεριορίστως νὰ χαίρει τῆς ἐκτιμήσεως καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῆς Εὐρώπης, ἀκόμη κι ὅταν, ὡς πολιτικὴ πραγματικότης προσφέρεται, δυστυχῶς, σήμερα, στὸ προσωρινῶς εὐμενές, ἔστω, μειδίαμα τῶν Εὐρωπαίων. Καθισταμένη Εὐρώπη ἡ ἴδια, δηλαδὴ Ἑλλάς εἰς δεύτερον βαθμόν, χάρη στὴν δημιουργία πολιτικῶν ἀλλὰ καὶ τεχνολογικῶν, ὅσο κ' ἐπιστημονικῶν, στελεχῶν, μὲ ὑψηλὲς προδιαγραφές, σύμφωνες πρὸς σύγχρονα, καθαρῶς εὐρωπαϊκὰ κριτήρια, ἡ «χώρα τῶν Ἑλλήνων» εἶναι πιθανόν νὰ διαρρήξει συντομώτερα τὸ φράγμα τῆς πολιτικῆς, τῆς οἰκονομικῆς καὶ τῆς πολιτιστικῆς ὑπαναπτύξεως, ἀρκεῖ οἱ Ἕλληνες νὰ

ὁδηγηθοῦν ἀπὸ τὴν ἡγεσία τους πρὸς τὴν ἀπόκτηση σύγχρονης νοοτροπίας. Μέχρι τότε, ὥστόσο, εἶναι ἀναγκαῖον ν' ἀποκτήσουν νοοτροπίαν ἀναζητήσεως καὶ σταθμίσεως τῶν εὐθυνῶν τῆς στασιμότητός των στὸν τρόπο τῆς ἐπιπόλαιας ἐπιζητήσεως μιᾶς ἐφήμερης εὐημερίας πρὸς ζημίαν τῆς αὐριανῆς των προόδου.

Ἔχομε ἀπολέσει πολύτιμον χρόνο ἀσκῶντας τὴν ἐλευθερία μας ἀνεύθυνα, πλάνητες ἀπὸ σκάφος σὲ σκάφος, ἀπὸ θάλασσα σὲ θάλασσα, ἀπὸ ναυάγιο σὲ ναυάγιο. Ἄν καθίστατο δυνατόν νὰ πεισθοῦμε πὼς ἡ ὁδὸς πρὸς πρόσφατα ἀναγκαστικῶς ἀκολουθήσαμε εἶταν κ' ἡ βέλτιστη δυνατή, τότε δὲν ἔχει ἀπολεσθεῖ κάθε ἐλπίδα νὰ προσδώσωμε στὴν «Μεγάλῃ Ἰδέᾳ» νέο περιεχόμενο, ἀποκλειστικῶς πνευματικὸ κι ἀναπτυξιακό. Οἱ καλλιεργειακοὶ ἀμητοί, ὀφέλη οἱ ἴδιοι, συνεπάγονται κι' ὀφέλη ἐκμεταλλεύσεως. Ὅταν, λόγῳ ἀκατάσχετης κι ἀλόγιστης καταχρήσεώς της ἐπὶ ἐνάμισυν ἤδη αἰῶνα, ἐκ τῶν πραγμάτων ἔχει, σὲ κλίμακα παγκόσμιαν, ἐπέλθει ἡ ἀνέκκλητη φθορὰ μιᾶς ἄκαμπτης καὶ πεπαλαιωμένης λογικῆς καὶ ἰδεοπολιτικῆς ὁρολογίας, πρὸς ἣν ἀποβῇ ἀκατάλληλη κι ἀνίκανη νὰ ἐκφράσῃ τὶς σύγχρονες νοητικὲς κατηγορίες, κι ὅταν ὁλόκληρη ἡ Εὐρώπη ἀναδομεῖται, μὲ κίνδυνον κάποια μικρὴ περαιτέρω καθυστέρηση ν' ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τὸ προνόμιον τῆς ἔγκαιρης υἱοθετήσεώς της ἀπ' αὐτήν, ἡ ἐλευθερία πρὸς οἱ ἀγωνισταὶ τοῦ '21 μᾶς ἐνεπιστεύθησαν μαζὶ μὲ τὴν εὐθύνη τῆς ἐκ μέρους μας ἀγωνιστικῆς διατηρήσεώς της, ἀπαιτεῖ συνεχῆ ἐπιβεβαίωση καὶ συνεχῆ θυσίαν, τὴν φορὰ αὐτήν, ἰδικήν μας, γιὰ χάριν τῶν ἐπερχόμενων Ἑλλήνων. Οἱ πρωτεργάτες τοῦ Ἀγῶνος εἶχαν ὀνειρευθῇ μιὰ νέαν Ἑλλάδα ἰσότητι καὶ ἰσόνομην πρὸς τὶς ἄλλες θυγατέρες τῆς ἀρχαίας ἐκείνης πρὸς τὶς ἐξέθρεψε. Ἔστω κι ἀργοπορημένους, ἡ σημερινὴ ἀνάμνηση τοῦ κλέους των μᾶς καλεῖ νὰ τὸ τιμήσωμε κατ' ἀξίαν, ἀναλαμβάνοντας, ὅσο δὲν εἶναι ἀκόμη ἀργά, καὶ τὴν ἰδικήν μας εὐθύνην ἔναντι τῆς ἱστορίας.